

Een nieuw burgerschapsideaal in de vroege Middeleeuwen

Patroonheiligen

Sinds 11 november 2011 is de Sint-Maartensparade een jaarlijks terugkerend evenement in de stad Utrecht. **Els Rose** legt de wortels van deze verbroedering rond de patroonheilige bloot. Zij bestudeert hoe burgers in de vroege Middeleeuwen zichzelf en hun stad zagen. Opvallend is daarbij het hergebruik van oude begrippen, geworteld in de Latijnse burgerschapsterminologie van het Romeinse rijk, in een nieuwe, christelijke context. Een mooie illustratie hiervan is de verering van stedelijke patroonheiligen zoals Sint-Maarten.

Het is een donkere en regenachtige zaterdagavond, november 2017. In het centrum van de stad Utrecht concurreren de sonore klokken van de middeleeuwse Domtoren met het opzweepende spel van een draaiorgel en de vrolijke drum van een fanfare. Volwassenen en kinderen verzamelen zich op het Domplein

Verbroedering met Sint-Maarten in Amsterdam, 1967 (Nationaal Archief).

waar zij worden toegesproken door de locoburgemeester, enkele minuten voordat de Sint-Maartensparade door de straten van de oude stad zal trekken. De bestuurder spreekt van Sint-Maarten als 'onze beschermheilige', een 'lichtend voorbeeld voor allen'. Voorop gaat dan ook de fragiele verlichte sculptuur van Sint-Maarten te paard. De meer dan levensgrote figuur van wilgentenen en rijstpapier torent op de schouders van vier dragers boven de menigte uit. Ook de stoet die volgt is verlicht: we zien de traditionele lampionnen maar ook vele symbolische figuren waaronder engelen, een zwaan met uitgestrekte vleugels, een replica van de Sint-Maartensabdij in Tours, een ster en een verlichte Domtoren als het symbool van de stad Utrecht. Deze diversiteit gaat gelijk op met de variatie onder de geschatte 7000 deelnemers en toeschouwers: kunstenaars en muzikanten, kinderen en ouderen, asielzoekers, vluchtelingen, stadsbestuurders, ondernemers en 'gewone' burgers. Wat zijn de wortels van deze band tussen een moderne stad en haar beschermheilige?

Pelgrims naar de Martinopool

Het bekendste verhaal over Sint-Maarten, die in de 4de eeuw leefde als Martinus

van Tours, is zijn optreden als soldaat in het leger van de Romeinse keizer. Gelegerd in de provincie Gallië deelde hij zijn soldatenmantel met een arme bedelaar aan de poort van Amiens. De soldaat werd daarna monnik en sindsdien is zijn populariteit niet meer stuk te krijgen. Kort na 370, wanneer Martinus' roem na een aantal jaren in Poitiers als monnik geleefd te hebben wijdverspreid is geraakt, wordt hij door de burgers van Tours voorgedragen als bisschop. Ze kiezen hem als hun geestelijk leider om zijn ascetisme, christelijke naastenliefde en wonderen. Na zijn dood wordt hij naar oude Romeinse gewoonte begraven buiten de stadsmuren, waar op zijn graf een nieuwe kerk wordt gebouwd. Het leven en sterven van Martinus hebben drastische gevolgen voor de antieke metropool Tours. De stad verandert in de loop van de 5de eeuw bijna onherkenbaar. Terwijl het oude Romeinse centrum met de kathedraal als bisschopszetel aan belang inboet, verplaatst het zwaartepunt van de stad zich naar de velden rond de basiliek met het graf van de heilige. Hier ontwikkelt zich een nieuwe

Sint-Maarten die zijn mantel versnijdt. Dit schilderij van Ambrogio Lorenzetti uit ca. 1340 was oorspronkelijk deel van een triptiek; in het midden was de maagd Maria met Jezus afgebeeld, aan de andere kant een goedertieren Sint-Nicolaas van Bari (Art Gallery Yale University).

gemeenschap, want het blijft niet bij die ene basiliek voor Martinus. Andere kerken en kloosters worden gebouwd en in gebruik genomen, en een druk verkeer van pelgrims brengt een levendige economische bedrijvigheid op gang in wat later de 'Martinopool' gaat heten: stad van Sint-Maarten.

Bescherming tegen de Vikingen

Martinus' roem blijft niet beperkt tot Tours en de streek eromheen, maar verspreidt zich door het hele Frankische rijk. Zo kent de noordelijke stad Utrecht op zijn laatst vanaf de 7de eeuw, maar vermoedelijk al eerder, een sterke en constante verering van de heilige manteldeler. In tijden van spanning en bedreigingen van buitenaf wint die band nog aan kracht. Utrecht wordt in de loop van de 9de eeuw herhaalde malen geconfronteerd met invallen van Vikingen. De plaatselijke bisschop Radboud (900-917) wendt zich namens de geloofsgemeenschap tot de patroonheilige met een indrukwekkende reeks gezangen en lezingen (officie genoemd) voor het zomerfeest van Sint-Maarten (4 juli). Dit feest werd (en wordt) in Tours uitbundig gevierd om de bisschopswijding van de heilige te gedenken.

Radboud, in Tours opgeleid, kent deze traditie. Hij componeert eigen gezangen en lezingen voor het zomerfeest dat in zijn tijd ook in de Utrechtse kathedraal gevierd moet zijn. Zijn teksten ontleent hij voor een deel aan bestaand materiaal dat hij in Tours heeft leren kennen. Een ervan verwijst naar de nieuwe identiteit die Utrecht en Tours toegekend krijgen omdat Martinus ze als patroonheilige beschermt: 'Gelukkige woonplaats, die een zo mooie parel omvat, lofwaardige stad waarin zulke rijkdommen bewaard worden! Dit zal uit het volgende wonderverhaal duidelijk worden: waarlijk, wij kunnen belijden dat deze stad deel heeft aan het eeuwige heil.'

Wat dat wonderverhaal is, weten we niet zeker. Het citaat is een responsorium, een gezang dat volgt op een voorgelezen tekstgedeelte uit een werk over de heilige, maar deze lezingen zijn niet bijgeleverd in de Utrechtse handschriften waaruit

we Radbouds officie kennen. We moeten ze daarom reconstrueren. Het is goed mogelijk dat er een passage uit Radbouds eigen *Libellus de miraculo sancti Martini* geklonken heeft. Het wonder dat Radboud in dit boekwerkje beschrijft is gemakkelijk toe te passen op Utrecht. Het gaat namelijk om een belegering door de Vikingen. Het verhaal begint in Tours: 'Er was eens een plaats in Gallië die Tours heette...' Tours wordt volgens Radboud met recht als de meest volmaakte christelijke stad aangeprezen door oude schrijvers die het leven van Sint-Maarten

vastlegden, zoals Sulpicius Severus, de eerste auteur van een *Vita Martini*. Niet de heilige zelf staat dus centraal, maar de stad die door het leven en voorbeeld van de heilige als christelijk centrum nu een dergelijke vooraanstaande positie inneemt.

Pas in tweede instantie richt Radboud de schijnwerper op Martinus, onder wiens bescherming de stedelingen bij alle gevaren veilig zijn. Hij zet de heilige naast de beroemde heersers en veroveraars Alexander, Xerxes en Augustus: ondanks al hun macht en zeggenschap over de

wereld zijn zij niets in vergelijking met de wonderkracht van Martinus. Aan die wonderkracht is geen einde gekomen bij het sterven van de heilige. Integendeel, ze werkt krachtig door in de stoffelijke resten van de bisschop, de relieken die in zijn graf rusten en alom gepredikt en geprezen worden.

Het geloof in de kracht van Martinus' relieken is essentieel in het eigenlijke wonder dat Radboud in zijn *Libellus* beschrijft. Hij vertelt hoe de monniken bij het graf van de patroonheilige bidden dat hij hen niet laat uitleveren aan de 'heide-

nen' en zijn stad niet aan eenzaamheid ten prooi zal geven. De monniken tillen de relieken uit het graf en dragen ze naar de stadspoort. De Vikingen, met stomheid geslagen door het effect dat deze krachtige overblijfselen hebben op de plotseling moedige inwoners van Tours, slaan met knikkende knieën op de vlucht, achternagezeten door de stedelingen.

Burgers van Salerno = burgers van Sint-Matteüs

In de verering van Martinus door de Utrechtse bisschop Radboud staat het

idee van de *civitas* centraal: de stad die opnieuw gedefinieerd wordt door de aanwezigheid van de patroonheilige, of dat nu bij leven is of postuum door zijn relieken. Dit voorbeeld staat niet op zichzelf en is niet aan de heilige Martinus alleen gebonden. In het Zuid-Italiaanse Salerno van de 11de eeuw wordt de identiteit van de burgers aangescherpt doordat deze ook hier expliciet wordt verbonden aan de verering van de lokale heilige: de apostel Matteüs. Opnieuw is er sprake van maatschappelijke onrust. Gelegen in het grensgebied van het Byzantijnse rijk en delen van de wereld die door de Arabieren veroverd zijn, doen verschillende (godsdiensstige) facties pogingen om meer zeggenschap te krijgen in Salerno en andere oude steden in dit deel van Italië. Zo staan Byzantijnse, Griekstalige christenen tegenover Arabische moslims. In deze strijd mengt zich ook de rooms-katholieke paus Gregorius VII. Hij steunt de plaatselijke (katholieke) bisschop Alfanus, die op zijn beurt een alliantie is aangegaan met de Normandische hertog Robert Guiscard. Deze laatste was sinds halverwege de 11de eeuw een centrale speler in Zuid-Italië, waar hij met andere gelukzoekers uit het noorden van Frankrijk belangrijke gebieden had veroverd. Het driemanschap van Guiscard, Alfanus en Gregorius wil het Latijnse katholieke christendom in Salerno onder hun gecombineerd bestuur veilig stellen en doet daartoe een beroep op de oude patroonheilige van de stad, de apostel Matteüs. Zijn relieken bereikten het vasteland van Zuid-Italië al een paar eeuwen eerder, maar werden verborgen gehouden uit angst voor vernieling door de moslims. Gesterkt door hun onderlinge samenwerking en onder pauselijke bescherming durven Alfanus en Guiscard het aan om de cultus van Matteüs nieuw leven in te blazen. Zijn relieken krijgen een prominente plaats in de nieuwe kathedraal die Guiscard laat bouwen en die in 1084 gewijd wordt door Gregorius VII. Alfanus, ook een vermaard dichter, verlucht de kerk met inscripties en schrijft liederen om het feest van Matteüs nieuwe luister bij te zetten. Hij bezingt

De heilige Radboud, begin 10de eeuw de bisschop van Utrecht, op het moment dat hij het visioen ondergaat van Madonna met het Kind met de heiligen Agnes en Thecla. Prent uit een serie van twaalf prenten met prelaten en bisschoppen van Utrecht door Cornelis en Frederick Bloemaert (ca. 1635, Rijksmuseum Amsterdam).

Matteüs samen met de elf andere apostelen als de 'senaat' van de *res publica* die hemel en aarde verbindt. Dan richt de bisschop zich tot de inwoners van Salerno, die hij een nieuwe burgerlijke status geeft. Zij zijn niet langer zomaar stadsbewoners, onderdanen van hertog en bisschop. Onder de bescherming van de heilige apostel verandert hun identiteit: voortaan zijn zij 'burgers van Matteüs': 'Matteüs, ontvang de dank/ die je eigen burgers (*cives*) je toezingen/ en behoeden voor alle kwaad/ opdat zij zich in het toekomstig oordeel/ veilig weten door een machtig beschermer.'

Deze nieuwe identiteit van de Salernitanen overstijgt hun aardse bestaan: zij zijn hier en nu burgers van Matteüs, maar ook in het hiernamaals medeburgers van deze schutspatroon.

Een nieuw burgerschapsideaal

De manier waarop Radboud van Utrecht en Alfanus van Salerno hun patroonheiligen benaderen en verbinden met het welzijn van stad en burgers, is een voorbeeld van een opmerkelijke ontwikkeling in post-Romeins Europa. Na de 5de eeuw neemt het belang en de invloed van de Romeinse stedelijke cultuur in het Westen gestaag af. Het wegvallen van het keizerrijk met zijn bestuurlijke en

Als middel om de macht in Salerno te behouden, verbonden bisschop Alfanus en hertog Robert nieuwe burgerschapsgevoelens voor de stad met de aloude verering van de heilige Matteüs. Zijn relieken kregen een prominente plaats in de nieuwe kathedraal die Robert in de stad liet bouwen en die in 1084 gewijd werd door paus Gregorius VII. Hun actie echoot nog altijd na. Op deze foto uit 2013 een banier met een afbeelding van de heilige en de tekst: 'Salerno is van mij en ik zal het verdedigen' (foto Leandro Neumann Ciuffo via Wikimedia Commons).

politieke structuren betekent een definitief einde van de sociale categorieën die voor een groot deel samenhangen met het al of niet bezitten van Romeins burgerrecht. Verrassend genoeg betekent dit niet een afscheid van het spreken over burgerschap en burgeridentiteit. In alle politieke, sociale en economische omtrentingen van de post-Romeinse wereld blijven vooraanstaande (christelijke) auteurs zich bedienen van een taal en termen die verwijzen naar de klassieke idealen van burgerschap. Wel krijgen deze termen een geheel nieuwe betekenis, vaak tegengesteld aan de betekenis die ze in de context van het Romeinse rijk hadden.

In de gevallen van Utrecht en Salerno in de vroege Middeleeuwen wordt het toebehoren aan een stedelijke gemeenschap verbonden met de christelijke

patroonheilige. Het algemeen welzijn (*res publica*) wordt gewaarborgd door nieuwe, op een christelijke leest geschoeide deugden. Het geloof wordt een belangrijk onderdeel van de identiteit van burgers. Andersom kan de gemeenschappelijke identiteit van stadbewoners in tijden van politieke en religieuze onrust worden versterkt wanneer de stedelingen door hun aanvoerders op een nieuwe manier als 'burgers' worden aangesproken.

Els Rose is hoogleraar laat en middeleeuws Latijn aan de Universiteit Utrecht en doet onderzoek naar burgerschapsdiscours in de periode 400-1100.

VERDER LEZEN

- ▶ **Sulpicius Severus**, *Het leven van de heilige Martinus* (vertaald door Peter Nissen en Els Rose), Kok, 1997
- ▶ *Vita Radbodi-Het leven van Radboud, ingeleid*, bezorgd en vertaald door Peter Nissen en Vincent Hunink, Vantilt, 2004
- ▶ **Yossi Maurey**, *Medieval Music, Legend, and the Cult of St Martin*, Cambridge University Press, 2014
- ▶ **Raymond Van Dam**, *Saints and their Miracles in Late Antique Gaul*, Princeton University Press, 1993